

Obsah

Úvodem ■ 11

Předjaří – Masopust ■ 15

Hromnice (2. 2.) ■ 16

Žákovská koleda na den svatého Blažeje (3. 2.) ■ 18

Současná blažejská obchůzka v Dluhonicích u Přerova

Voda a chléb o svátku svaté Agáty (5. 2.) ■ 26

Příběh svaté Doroty v obchůzkových hrách (6. 2.) ■ 28

Světky se jménem Valentin (14. 2.) ■ 31

Konec masopustu ■ 32

Voračka / Obchůzky maškar / Masky a maskování / Pohřebenář a obyčej na hřeben / Ostatkové právo / Zábavy a hry / Tance a taneční hry / Placení na muziku / Vlácení klátu / Reduty, merendy, šibřinky, věnečky a bály / Pochovávaní masopustu / Popeleční středa / Masopust v Sumrakově

Jaro a podletí – od Velikonoc k letnicím ■ 79

Matěja, k vesnu náděja (24. 2.) ■ 80

Řehořští vojáci (12. 3.) ■ 82

Svátek svatého Josefa (19. 3.) ■ 87

O šesti postních nedělích ■ 89

Černá, pučálková, liščí / Kýchavná, pražná i suchá / Družebná / Smrtná / Květná neděle

Velikonoce ■ 122

Velikonoční třídění: od Zeleného čtvrtku do Velikonoční neděle / *Dřevěné zvonění a honění Jidáše / Vynášení Pámbučka na Hané / Velikonoční jízdy / Velikonoční prut a velikonoční vejce / Skřivánek a zajíc /*

Velikonoční obchůzky s *Jidášem* na Zábřežsku

Svatý Jiří trávu búrří, zem otvírá (24. 4.) ■ 179

Prosebné procesí o svátku svatého Marka (25. 4.) ■ **183**

Pálení čarodějnic a májové slavnosti (1. 5.) ■ **185**

Čarodějnice odjímají užitek / *Pálení čarodějnic* / Máje / Kravská muzika

Svatý Florián, ochránce před požárem (4. 5.) ■ **204**

O svátku svatého Jana Nepomuckého (16. 5.) ■ **205**

Letnice ■ **208**

Zelené svátky / Královské obyčeje / Čištění studánek

Slavnost Těla a Krve Páně, Boží Tělo ■ **235**

Božítělová *posejпка*

Svatý Antonín, pomocník při výběru dobrého

životního partnera (13. 6.) ■ **241**

Na svatého Víta celou noc svítá (15. 6.) ■ **243**

Léto a podzim – od letního slunovratu k adventu ■ **247**

Svatojánský svátek 24. června: byliny, voda a oheň ■ **248**

Svatojánské *koření* a *postýlka svatého Jana* / Svatojánská rosa a voda /

Svatojánský oheň / *Praženc* a *pražmo*

Ochránci před bouří svatí Jan a Pavel (26. 6.) ■ **264**

Svátek svatých Petra a Pavla (29. 6.) ■ **266**

Patron horníků svatý Prokop (4. 7.) ■ **267**

Ohlas cyrilometodějského milénia v lidovém prostředí ■ **269**

Památka upálení Mistra Jana Husa (6. 7.) ■ **272**

Shazování kozla o svátku svatého Jakuba Staršího (25. 7.) ■ **275**

Anenské poutě, oslavy a zábavy (26. 7.) ■ **279**

Svatý Vavřínek, první podzimce (10. 8.) ■ **281**

Mariánské svátky v pozdním létě ■ **282**

Obyčeje vinařů / Věneček pro Petrolínku

Svatý Bartoloměj létu hlavu zlomí (24. 8.) ■ **287**

Dožínky ■ **289**

Oslavy a slavnosti na den svatého Václava (28. 9.) ■ **299**

Posvícení ■ **302**

Posvícení, hody, krmáš, pouť / Hodování a taneční zábavy /

Dary, výslužky a platby / Vzpomínka na zemřelé a *pěkná hodinka* /

Hodová chasa, stárce a stárky / Hodové právo stárků / Hodová máje /

Skládka a *hodový věnec* / Obřadní zabíjení zvířat. Závěr hodování /

Hodová slavnost v Loučkách u Tišnova

Svátek Všech svatých a Dušiček (1. a 2. 11.) ■ **332**
Martinské účtování a hodování (11. 11.) ■ **339**
Svatá Kateřina, patronka žen a dívek (25. 11.) ■ **344**
Noc před svátkem svatého Ondřeje (30. 11.) ■ **346**

Zimní slunovrat a Nový rok – advent a Vánoce ■ **349**

Advent ■ **349**

Adventní novéna anebo *hledání noclehu*

Dny v adventu zasvěcené křesťanským světcům:

začíná se dnem svaté Barbory (4. 12.) ■ **354**

Současné *barborky* na Třebíčsku

Mikuláš a *matička* ■ **361**

Svatý Mikuláš vládne nad vodami / Dárce Mikuláš / Obchůzky /
Mikulášské desatero / Mikulášské zábavy / *Matička* / Mikulášská
obchůzka ve Štítné nad Vláří

Ambrož honí děti (7. 12.) ■ **382**

Svatá Lucie noci upije... ■ **382**

Svatý Tomáš a dlouhá noc (21. 12.) ■ **393**

Vánoce ■ **394**

Štědrý den ■ **397**

Zázračná svatá noc / Ochranná magie / Domácí zvířata / Stromy v sadu /
Kult zemřelých / Štědrovečerní stůl / Vánoční sláma / Hádání budoucnosti /
Vánoční dar a koleda / Pastýřská koleda a obřadní zeleň / *Honění oveček*
do Betléma / Štědrovečerní nadílka a vánoční strom / První vánoční
strom republiky

Boží Hod ■ **445**

První návštěvník

O svátku svatého Štěpána (26. 12.) ■ **447**

Štěpánův patronát koní / *Štěpánování* / *Na vagace*, podávání kalhot
a dívčí koleda / Obchůzky se *štěstím* / Koleda s fanfrnochem

Víno svatého Jana (27. 12.) ■ **457**

Svátek Mládátek betlémských (28. 12.) ■ **459**

Silvestr a Nový rok ■ **461**

Novoroční výslužkový koláč / Vánoční a novoroční obchůzky
maskovaných žen – *perchta* a *báby*

Na Tři krále (slavnost Zjevení Páně) ■ **473**

Tříkrálová znamení, lístky a medaile / Voda, sůl, křída, věštění a magie /
Zázračná noc a věštby / Tříkrálové koledování

Úvodem

Rok, astronomicky doba oběhu Země kolem Slunce, je přirovnáván ke kruhu. Rok je úsekem času, v němž se opakují události v životě jednotlivce a společnosti. Patří k nim svátky zaznamenané v kalendáři a s nimi obyčeje a slavnosti, které se při nich odehrávají. V etnologické literatuře se nazývají výroční nebo kalendářní. Obyčejová tradice kalendářního cyklu, komplex obřadů, zvyků a slavností, je kulturním ekvivalentem přírodního času (Václav Frolec). V historii lidského vnímání času se projevuje přechod od tzv. cyklického času k lineárnímu, k chápání času jako plynulého pohybu vpřed. Vzorem cyklickému času, jak to připomíná u starobylých společenství religionista Mircea Eliade, byla pravidelná každoroční regenerace přírody a tak, jako se příroda na jaře oživuje do nové svěžesti, tak se i lidská společnost v očistných rituálech obnovuje a zbavuje nánosu všeho špatného.

Podle nejstaršího způsobu dělení roku se rozlišovala dvě období, chladné a teplé, zima a léto, ohraničená přibližně jarní a podzimní rovnodenností, což určovalo zaměření a povahu dávných rituálů a slavností. V nejstarších dobách se začátek ročního cyklu spojoval s opětným obnovením vegetace. Lidské zachytávání toku času vedlo k členění na časové úseky, tři, pak čtyři roční období. V kalendářích pozdního středověku byl rok dělen i na šest období po dvou měsících, jak je to v Kalendáři Mikuláše Bakaláře z roku 1498. Dělení roku na dvanáct měsíců převzali křesťané z juliánského slunečního kalendáře, který byl po reformě papeže Řehoře XIII. v roce 1582 nazván gregoriánským.

Výroční obyčeje a slavnosti jsou mnohovrstevné kulturní jevy velmi dlouhého trvání. Patří mezi nejstarobylejší ve struktuře tradiční lidové kultury. Křesťanství mnohé pohanské rituály transformovalo a překrylo novými významy, připoutalo je k církevnímu kalendáři a jeho svátkům, jiné zakazovalo a vykořenilo. Do 5. století se ustanovily tři velké svátky, Velikonoce, Letnice a Vánoce. Vedle těchto svátků souvisejících s událostmi ze života Kristova (*temporál*) jsou od druhé poloviny 5. století uváděny jako sváteční dny také výroční dny křesťanských světců (*sanktorál*). Dny svátků vytvářely pevné časové body pro hospodářskou praxi

v agrárním prostředí, k nim se vztahovaly pranostiky a lidová rčení a byla to i pevná data právních činností a odvádění plateb, byl s nimi spojován začátek ročního období. Jména křesťanských světců jsou dávana dětem a tak se svátky světců staly i jejich svátky, svátky jmenin. Ke svátkům se pojilo zprvu omezení, později zákaz některých pracovních činností. Církevní svátky se staly příležitostí k různým světským slavnostem. Byly vždy záležitostí společenskou.

Osu ročních svátků dnes určuje jak křesťanská, tak s postupem doby vznikající občanská tradice svátků na paměť významných historických událostí a osob.

Na svátky církevního kalendáře navazuje cyklus lidových výročních obyčejů, či jak se někdy uvádí, zvykoslovný rok. Příznačným rysem obřadů a obyčejů je jejich synkretická povaha. Překrývají se v nich prvky vzniklé v různých historických obdobích, často nám velmi vzdálených, a stejně tak i prvky různého obsahu, religiózního, magického, právního i prosté zábavy. Spojují se v nich do jednotného útvaru také různé výrazové prostředky, slovo, zpěv, pohyb, gesto a hmotné artefakty, které spoluvytvářejí sdělnost, smysl obyčeje. Stavění *máje*, tanec pod *májí*, obchůzka maskovaných postav, průvod dětí s figurou smrtky či se stromkem, dívek s výsluzkovým koláčem, chlapců s velikonočním prutem jsou příklady takového obyčejového chování.

Obyčej je v etnologické literatuře obvykle užíván jako shrnující výraz pro obřady a zvyky, slavnost je kulturní fenomén širšího společenského charakteru s různým ideovým zaměřením (církevní, národní, folklorní), oslavným připomenutím významné události, památky, výročního dne.

V prostředí, v němž existují, plní obyčeje různé funkce, socionormativní, komunikační, zábavné a kdysi utilitární a ochranné, realizované většinou na principech magie. Původním smyslem a cílem starých rituálů obsahujících obětní prvky, věštběné a magické úkony, zejména v přelomových obdobích hlavních svátků kalendáře a tzv. osudových dnů, bylo zabezpečení hospodářské prosperity a vitálních sil člověka. Pro lidovou religiozitu, tak jak se projevuje i v obyčejích ročního cyklu, je příznačné propojení oficiálního křesťanského učení s jeho lidovým pojmáním, v němž křesťanští světci pomáhají v různých oblastech života a svěceniny mají sílu zabezpečit lidem zdraví a vitalitu, ochránit úrodu před přírodními pohromami. Starší i současní badatelé religionisté hovoří o tzv. „selském náboženství“ nebo „žitém náboženství“. V symbióze křesťanství a lidových obřadů a obyčejů kalendářního cyklu se vyvíjely vztahy posvátného a světského.

Svébytné obyčejové projevy mělo urbánní prostředí, cechovní obyčej, soutěživé hry na trzích, slavnostní střilení na ptáka, obchůzky žáků – studentů, turnaje, karnevalové zábavy či korunovační slavnosti.

Kalendářní cyklus obyčejů a slavností je fenoménem historickým a současným. Hlavním atributem obyčejů je tradičnost, která znamená kontinuitu, trvání v čase. Lidové obyčejy se vyznačují poměrnou stabilitou, předávaly se prostřednictvím tradice, což vedlo k zachování kontinuity, současně však působily tendence opačné, vedoucí ke změnám. Obyčejová tradice se měnila s dobou a s novými hospodářskými vazbami, s proměňujícím se životním způsobem lidí a konečně i s cílenou snahou jednotlivců, neformálních sdružení a spolků o zachování lidové kultury. Tradice a inovace či aktualizace se ve vývoji obyčejů prolínají a spojují.

Sběratelé lidových tradic, a tedy i lidových obyčejů, soustředili v 19. a 20. století rozsáhlý materiálový fond, publikovaný v Českém lidu a v četných regionálních monografiích. Z nich velkou část shrnul kulturní historik a národopisec Čeněk Zíbrt do svého rozměrného díla. Na ně navázaly ve druhé polovině 20. století výzkumy vědeckých a muzejních institucí v terénu a v archivech. Pramenný fond záznamů lidové obyčejové tradice a interpretace tohoto fenoménu v etnologických studiích je základem našeho pojednání. Nelze v něm obsáhnout vše. Podáváme je jako skromný vhled do neobyčejně bohaté a stále živé oblasti české lidové kultury.

Na rozdíl od výše zmíněných obcí je v Jestřebí doprovázeno sobotní *jidášování* písní. Před domem chlapci sborem domácím zazpívají:

*Cos to Jidáši, cos to učinil,
že si svého mistra židům prozradil.
Za to budeš v pekle pykati,
s Luciferem d'áblem škvařiti. Škvařiti!*

Poslední slovo důrazně opakují. *Jidáš* vybírá peníze. Dříve (a to ještě v dětství dnešních padesátníků) prý míval míšky dva, jeden pro sebe, druhý pro společný fond. Už tenkrát byl ověšený papírovými stuhami, ale obličej měl začerněný sazemi.⁴⁴⁶

Svatý Jiří trávu búří, zem otvírá (24. 4.)

Z historických pramenů je přijata zpráva o mučednické smrti sv. Jiří na začátku 4. století (303/305) v Lyddě-Diospolis (dnes Lod, Izrael), kde byl v 6. století nalezen jeho hrob. Od raných dob byl uctíván ve východním křesťanství, úctu k němu šířili na Západě křižáci. Nejznámější legenda ve středověkém kodexu *Legenda aurea* z 12. století obsahuje příběh o zápasu sv. Jiří s drakem, v níž je zobrazen jako křesťanský rytíř, který osvobodil královskou dceru ze spárů draka a získal lid pro křesťanskou víru. Souboj sv. Jiří s drakem (symbolem pohanství) je častým námětem ve výtvarném umění, v lidovém výtvarném projevu se objevuje na malbách na skle nebo na perníkářských formách. – Sv. Jiří se stal patronem rytířských řádů, zbrojířů, vojáků, jezdců, ale také ochráncem rolníků, stád, dobytka a koní. V jeho patronství je Řecko, Rusko, Gruzie, Anglie (od r. 1222) a několik evropských měst. V r. 1908 Robert Baden-Powell, zakladatel skautského hnutí, zvolil sv. Jiří za patrona skautů. V r. 1969 byl sv. Jiří zarazen mezi světce, jejichž autentičnost je sporná.⁴⁴⁷

Svatý Jiří žije v lidové tradici evropských národů ve dvou protichůdných a z hlediska geneze odlišných obrazech. První obecně rozšířený obraz je vytvářen legendou, jejíž vznik spadá do 12. století a v níž je Jiří zobrazen jako rytíř a bojovník s drakem, který zachraňuje nevinnou

⁴⁴⁶ Pasáž je převzata s úpravami z článku: Večerková, Eva: Velikonoční obchůzky s Jidášem na Zábřežsku. *Vlastivědný věstník moravský* 57, 2005, s. 63–66.

⁴⁴⁷ V českém liturgickém kalendáře se připomíná jako nezávazná památka.

obět'.⁴⁴⁸ O příběhu drakobijce sv. Jiří vypráví moravská píseň, která je zlidovělou verzí staročeské veršované legendy.⁴⁴⁹ Zapsal ji na Příborsku František Sušil:

*Svaty Jiří po horach chodival,
po horach chodival, po cestach jezdival.
Přijel on tam k jednomu jazeru,
nadešel tam klečet cisařovu dceru.
Co, krasna panno, co ty tady sedíš
a tak truchle, smutně do jazera hlediš?
Ach, jak němam, ach, přesmutna byti,
dy ja už dněs musim smrti podstupiti?
Chceš-li, krasna panno, v Boha uvěřiti
chcu tě tej sanuti smrti obhajiti.*⁴⁵⁰

Náměty z legend o životě a umučení sv. Jiří se přenesly do lidových divadelních her z období baroka; z přelomu 17. a 18. století pochází *Komedie o sv. Jiří mučedlníku*, kterou zkomponoval sladovník Jan K. Killar z Náchoda.⁴⁵¹

Jiný obraz svěťce dává svět lidových představ a obyčejů. Vztahuje se k archaickému patronství zemědělců, jak napovídá výklad jeho jména.⁴⁵² Den sv. Jiří, zasazený do času plného rozvoje vegetace, v němž se otevírá země, platí za *jarního svatého*, který *odemyká zemi*. Ta představa je zjevná v mnoha pořekadlech a rčeních, např. *Sv. Jiří trávu bůří, zem otvírá; Do svatého Jiří tráva neroste, kdyby ji kleštěmi tahal, a po svatém Jiřím roste, kdyby ji palicí zatloukal; Na svatého Jiří vylézají hadi a štíři*. Po tomto dni se na zemi může ukázat vše, co v ní bylo v zimě skryté. Příklad sv. Jiří k nebeskému klíčnickovi obsahují písně jarních obchůzek se *smrtkou* a s *létem*.

Ochranné a blahodárné účinky připisovala lidová víra některým rostlinám a živočichům, získaným přede dnem sv. Jiří (jetelový čtyřlístek, had, ještěrka, žába, mlok). Používaly se v různých magických úkonech

⁴⁴⁸ Frolec, Václav: Etnokartografie a studium výročních obyčejů v karpatsko-balkánské oblasti. *Národopisné aktuality* 13, 1976, s. 37.

⁴⁴⁹ Havlík, Antonín: Boj s drakem v Brněnské legendě o sv. Jiří. *Časopis Muzea Království českého* 81, 1907, s. 423–443.

⁴⁵⁰ Sušil, František: *Moravské národní písně*. Praha 1941, s. 46.

⁴⁵¹ Spiess, Bedř. V.: *Divadelní hra o sv. Jiří mučedlníku*. *Český lid*, 5, 1896, s. 45–52.

⁴⁵² Základem jména je řecké *Georgios*, přídavné jméno ke *georgos*, doslova zemědělec. Kopečný, František: *Průvodce našimi jmény*. Praha 1991, s. 116–117.